An Analysis of the Function of Phonological, Morphological, and Syntactic Structures in Hamdallah Mustawfi's "Nuzhat al-Qulub" Based on Roman Jakobson's Theory of Language Functions

Seyyed Reza Hoseyni Yekta: Department of Persian Language and Literature, Ro.C., Islamic Azad University, Roudehen, Iran.
Email: yahossainya@riau.ac.ir ORCID: 0009-0000-0093-3087
Sepideh Sepehri: Department of Persian Language and Literature, Ro.C., Islamic Azad University, Roudehen, Iran. (Corresponding author)
Email: Spdhsepehri@riau.ac.ir ORCID: 0009-0006-2603-1966
Maryam Amirarjmand: Department of Persian Language and Literature, Ro.C., Islamic Azad University, Roudehen, Iran. Email: amirarjmand@riau.ac.ir
ORCID: 0000-0002-5643-9149

Abstract

Employing a descriptive-analytical approach and utilizing library and documentary research methods, this study seeks to identify the dominant linguistic functions within the text of *Nuzhat al-Qulub* (The Delight of Hearts), based on Roman Jakobson's theory of language functions. The findings indicate that the most significant linguistic features of *Nuzhat al-Qulub* include phonological processes such a"abdal" (substitution), the addition or deletion of consonants and vowels, and "qalb" (metathesis). Key morphological features include the use of the inflectional prefix *hami-* and the suffix *-i*, the employment of prefixed verbs, a wide variety of measurement units, the use of the pronouns "u" (he/she/it) and "ishan" (they) to refer to inanimate objects, and the application of diverse compound structures. Regarding syntax, the text is characterized by the use of various short sentence structures, the omission of pronouns, the ellipsis of verbs (both with and without contextual cues), the presence of multiple coordinated elements following verbs, the use of parenthetical clauses, and the repeated occurrence of the object marker "ra" within a single phrase. Data analysis reveals that, given the scientific and encyclopedic nature of the work, the "referential function"—focused on the "context" of the message and the objective description of phenomena—is the most frequent. Nevertheless, in sections dedicated to describing the virtues of cities or citing

ویرایش ادبی و صفحه‌آرایی شده

religious verses and traditions, the author systematically employs both *emotive* (expressive) and “conative” (persuasive) functions. Furthermore, analysis indicates that the literary function within this text—contrary to the ornate prose styles prevalent during the same era—serves to enhance the conciseness and clarity of the message. The research findings suggest that *Nuzhat al-Qulūb* represents a successful balance between scientific and persuasive language. By skillfully shifting between various linguistic functions, Mustawfi has produced a text that, while maintaining precise informational accuracy, preserves a strong connection with the reader without sacrificing aesthetic richness.

1. Introduction

Roman Jakobson is among the linguists who posit six functions for language: the emotive, conative, referential, metalingual, phatic, and poetic functions. A close examination of texts and utterances reveals that, as a rule, one of these functions dominates the utterance or text while the remaining functions play a subordinate role; however, it is highly probable that various functions co-occur within a single utterance, with one function being more prominent. The structure of speech depends on the dominant function: which linguistic function prevails over the text or utterance determines the structure of that speech. Various devices are created within the domain of language in order to actualize these linguistic functions. The creators of literary works, relying on diverse literary techniques, bring the language of their works close to the frontiers of beauty and realize their aim of creating beauty in speech.

2. Materials and Methods

The method of data analysis is descriptive–analytical. In this approach, by means of categorical content analysis, the text under consideration was first decomposed into its phonetic, morphological, and syntactic linguistic components. These components were then classified into various linguistic categories. Sampling was carried out in a "stratified purposive" manner. Given the tripartite nature of the book (the first discourse on astronomy and natural philosophy, the second on anthropology, and the third on geography), excerpts were selected from each section that are representative of Mustawfī's linguistic style in that domain. In the process of analysis, each textual unit (sentence or excerpt) was placed in a comparative table on the basis of the aforementioned variables in order to determine the "functional hierarchy" of the text; although several functions may

ویرایش انگلیسی در صفحه‌آرایی نشده

be simultaneously present within a single linguistic unit, only one function was designated as the dominant function.

3. Discussion and Analysis

Furthermore, data analysis shows that, owing to the scholarly and encyclopedic nature of the work, the referential function—centered on the "context of the message" and the objective description of phenomena—has the dominant frequency. Nevertheless, in the sections devoted to extolling the virtues of cities or to citing Qur'anic verses and traditions, the author has systematically employed the emotive and conative functions. The analyses also reveal that, unlike the ornate prose (nathr-i mutakallif) of his contemporaries, the poetic function in this text is subordinated to concision and clarity of the message. The results of the research suggest that Nuzhat al-Qulūb is a successful example of balance between scientific and persuasive language. Through his judicious shifting among different linguistic functions, Mustawfī has been able to produce a text that, in addition to precision in the dissemination of information, maintains its communicative link with the audience while not being devoid of aesthetic richness.

4. Conclusion

The present study demonstrated that Ḥamdallāh Mustawfī's Nuzhat al-Qulūb, far beyond being a merely geographical text, constitutes a multifunctional system of language. On the basis of Roman Jakobson's six-function model, the following results were obtained: The dominance of the referential function as the foundation of the text: In accordance with the first hypothesis, the referential function is the dominant function throughout the work. By employing declarative sentences, numerals, astronomical coordinates, and technical terminology, Mustawfī has utilized language in the clearest possible manner for the representation of external realities (the context). This attests to the author's commitment to "scholarly fidelity" in reporting. The coexistence of the poetic and referential functions in the description of marvels: The findings of the research showed that whenever Mustawfī moves from the description of "the actual" toward "the marvelous" (ʿajāʾib al-makhlūqāt, the wonders of creation), he consciously diminishes the referential function and augments the poetic function. In these sections, devices such as hyperbole, personification, and citation of poetry prevent the text from becoming monosemous and foreground the aesthetic dimension of language. The metalingual function as an instrument of scholarly coherence: Mustawfī's frequent

use of the metalingual function to explicate Mongolian, Turkic, and local vocabulary demonstrates the role of this book as a "cultural intermediary" in the Ilkhanid era. He employs language to explain language itself (the code) in order to guarantee mutual understanding between the author and the diverse audiences of that period. The interplay of the emotive and conative functions in latent layers: Although the text is scholarly, the emotive function (the expression of religious and personal devotion) and the conative function (exhortation addressed to the reader) are clearly discernible in the introduction and the conclusion. This indicates that, in addition to transmitting geographical knowledge, Mustawfī also sought to influence the reader's value system. Ultimately, it may be said that language in Nuzhat al-Qulūb is a dynamic language that shifts among different functions depending on the subject matter (from geography to history and theology). Mustawfī has skillfully succeeded in striking a balance between "encyclopedic precision" (orientation toward the context) and "literary eloquence" (orientation toward the message).

Keywords: “Nuzhat al-Qulūb”, linguistic functions, phonetic processes, morphology and syntax.

ویرایش اولیه و صفحه آرایی نشده

کارکردهای ساخت‌های آوایی، صرفی و نحوی در *نزهت‌القلوب* حمدالله مستوفی بر مبنای رویکرد نقش‌های زبان رومن یاکوبسن

سیدرضا حسینی یکتا : دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی، زبانهای خارجه و علوم اجتماعی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران. yahossainya@riau.ac.ir
ارکید: 0009-0000-0093-3087

سپیده سپهری: (نویسنده مسئول) استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی، زبانهای خارجه و علوم اجتماعی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران.
spdhsepehri@riau.ac.ir ارکید: 0009-0006-2603-1966

مریم امیرارجمند: استادیارگروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی، زبانهای خارجه و علوم اجتماعی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران. amirarjmand@riau.ac.ir
ارکید: 0000-0002-5643-9149

چکیده

این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای در پی پاسخ به این پرسش است که کارکردهای غالب زبانی در نزهت‌القلوب بر اساس نظریهٔ کارکردهای زبان رومن یاکوبسن کدام‌اند؟ نتایج بیانگر این است که مهم‌ترین ویژگی‌های زبانی نزهت‌القلوب شامل فرایندهای آوایی می‌شود که مواردی چون: ابدال، کاهش یا افزایش همخوان و واکه، و قلب را دربرمی‌گیرد. مهم‌ترین ویژگی‌های صرفی نیز کاربرد پیشوند تصریفی "همی" و پسوند "ی"، فعل‌های پیشوندی، تعدّد واحدهای اندازه‌گیری، کاربرد ضمیرهای "او" و "ایشان" برای غیرجاندار و استعمال ترکیب‌های مختلف است. در بخش نحو نیز مهم‌ترین ویژگی‌های نزهت‌القلوب عبارت است از: انواع مختلف جملات کوتاه، حذف ضمیر، حذف قرینه‌دار و بی‌قرینهٔ افعال، معطوف‌های متعدد بعد از افعال، جمله‌های معترضه، و تعدّد حرف "را" در یک عبارت. هم‌چنین تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که به دلیل ماهیت علمی و دانشنامه‌ای اثر، کارکرد ارجاعی با تمرکز بر "زمینهٔ پیام" و توصیف عینی پدیده‌ها، بسامد غالب را دارد. بااین‌حال، نویسنده در بخش‌هایی که به بیان فضایل شهرها یا ذکر آیات و روایات می‌پردازد، به شکلی نظام‌مند از کارکرد عاطفی و ترغیبی استفاده کرده است. هم‌چنین، بررسی‌ها نشان می‌دهد که کارکرد ادبی در این متن برخلاف نثرهای متکلّف هم‌عصر، در خدمت ایجاز و وضوحِ پیام قرار گرفته است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که نزهت‌القلوب نمونه‌ای موفق از تعادل میان زبان علمی و زبان اقناعی است. مستوفی با جابه‌جایی هوشمندانه میان کارکردهای مختلف زبانی،

ویرایش انگلیسی و صفحه‌آرایی نشده

توانسته است متنی تولید کند که علاوه‌بر دقت در اطلاع‌رسانی، پیوند ارتباطی خود با مخاطب را حفظ کرده و در عین حال از غنای زیبایی‌شناختی تهی نباشد.

واژگان کلیدی: نزهت‌القلوب، کارکردهای زبانی، فرایندهای آوایی، صرف و نحو.

ویرایش انگلیسی و صفحه آرایی نشده

۱. مقدمه

یکی از شیوه‌های مهم و علمی برای پی‌بردن به ویژگی‌های یک متن هنری و به دست آوردن معیاری از روش هنری نویسنده، تحلیل کارکرد زبانی آثار او بر اساس شاخصه‌های آوایی، صرفی و نحوی است. موضوع این پژوهش کارکردهای زبانی در نزهت‌القلوب حمدالله مستوفی است. او از نویسندگان عرصهٔ تاریخ‌نویسی قرن هشتم بود و کتاب نزهت‌القلوب او حاوی اطلاعات ارزشمند جغرافیایی و تاریخی است.

زبان صرفاً برای برقراری ارتباط میان افراد به کار نمی‌رود. بیشتر زبان‌شناسان برای زبان کارکردهایِ ارتباط و اطلاع‌رسانی، تکیه‌گاه فکر، حدیث نفس، و خلق زیبایی را قائل هستند. ایجاد ارتباط که نقش مهم و اصلی زبان به‌شمار می‌رود در انتقال تجربه‌ها، افکار و احساسات نقشی اساسی بازی می‌کند. زبان در این حوزه هم نقش فرستنده را دارد و هم به‌عنوان گیرندهٔ پیام نقش بازی می‌کند. ایجاد زیبایی کلام و به دنبال آن التذاذ هنری برای مخاطب، از دیگر کارکردهای زبانی محسوب می‌شود. در اینجا دیگر خبری از اطلاع‌رسانی وجود ندارد. متکلّم سخن خود را می‌آراید تا کلامش را تأثیرگذار کند و به التذاذ هنری بیانجامد.

تقریباً در بیشتر منابع زبان‌شناسی در خصوص چهار کارکرد فوق اتفاق نظر وجود دارد؛ اما برخی از اندیشمندان حوزهٔ زبان‌شناسی دایرهٔ کارکردهای زبانی را وسعت داده و مواردی را به چهار مورد مذکور اضافه کرده‌اند. رومن یاکوبسن[1] ازجملهٔ این زبان‌شناسان است که برای زبان شش کارکرد در نظر می‌گیرد: کارکرد عاطفی، ترغیبی، ارجاعی، فرازبانی، همدلی، و ادبی (صفوی، ۱۳۸۳: ۵۵). تعمّق در متون و گفتارها نشان می‌دهد که معمولاً یکی از این کارکردها بر گفتار یا متن حکم می‌راند و بقیهٔ کارکردها نقش کم‌رنگی دارند؛ اما بسیار محتمل است که انواع کارکردها در کنار هم در یک گفتارْ رخ بنمایند ولی یک کارکرد برجسته‌تر باشد. ساختار سخن بستگی به کارکرد غالب دارد؛ اینکه

1. Roman Jakobson (1896- 1982).

کدام نقش زبانی بر متن یا گفتار حاکم است، ساختار آن کلام را تعیین می‌کند. شیوه‌های گوناگونی در حوزهٔ زبان خلق می‌شوند تا این کارکردهای زبانی را تحقق بخشند. خالقان آثار ادبی با تکیه بر انواع شگردهای ادبی، زبان آثار خود را به مرزهای زیبایی نزدیک می‌کنند و هدف خود مبنی بر ایجاد زیبایی در کلام را تحقق می‌بخشند.

از سوی دیگر، یکی از شیوه‌های مهم و علمی برای پی‌بردن به ویژگی‌های یک اثر هنری و به دست آوردن معیاری از روش هنری یک هنرمند، تحلیل کارکرد زبانی آثار او بر اساس شاخصه‌های آوایی، صرفی و نحوی است. در این جستار با الگو قراردادن رویکرد کارکردهای زبانی رومن یاکوبسن شگردهای خاص آوایی، صرفی و نحوی نزهت‌القلوب تبیین و تفسیر می‌شود. پژوهش حاضر با رهیافتی توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و اَسنادی در پی پاسخ به این پرسش است که بر مبنای نظریهٔ نقش‌های زبان رومن یاکوبسن، ساختارهای آوایی، صرفی و نحوی در ساختار متنی نزهت‌القلوب چه کارکردی دارند؟

۲. پیشینهٔ پژوهش

در بررسی آثارِ موجودْ پژوهشی مشابه پژوهش حاضر دیده نشد؛ البته پژوهش‌هایی دربارهٔ نزهت‌القلوب و مؤلف آن، و هم‌چنین بررسی‌های زبانی و دستوری در آثار مختلف شعر و نثر ادبیات فارسی انجام شده است؛ از جمله: موسوی‌خرم و اوجاقعلی‌زاده (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «بررسی غزلیات حافظ بر اساس نظریهٔ کارکردهای ارتباطی یاکوبسن» بیان می کنند که یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که با توجه به ویژگی‌های زبانی و محتوایی غزلیات حافظ، هر کدام از نقش‌های زبان را در غزلیات وی با تکیه بر نظریهٔ ارتباط یاکوبسن می‌توان در سه محور بررسی نمود: ۱) ساختار، ۲) درون‌مایه، ۳) مخاطبان. بررسی ساختار جملات بیانگر این مطلب است که در بیشتر ابیات اجزای اصلی و فرعی مانند نقش‌های نهادی، متممی، مفعولی و مسندی، و قیدی هر کدام به‌نحوی در انتقال پیام مورد نظر شاعر تأثیرگذارند.

ویرایش انگلیسی و صفحه آرایی نشده

جهانشاهی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «کاربست الگوی ارتباطی یاکوبسن در تحلیل نقش‌های زبانی "قصّة شیخ صنعان" عطار نیشابوری» با استفاده از توصیف همبستگی ارتباط میان بیت‌ها را برای دستیابی به سطوح مختلف معنایی تحلیل کرده به این نتیجه دست یافته‌اند که نقطه‌ثقل ارتباطی این روایت روی عنصر گیرنده متمرکز است. پررنگ بودن این شگرد ارتباطی سبب می‌شود که برابر با آرای یاکوبسن، روایت اخیر عطار برخوردار از کارکرد ترغیبی باشد. رشیدی طرقی و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «بررسی نقش‌های شش‌گانهٔ زبانی رومن یاکوبسن در ده غزل نخست حافظ شیرازی» بیان می‌کنند ازآن‌جاکه شعر حافظ ابعاد پیچیده‌ای دارد و این گستردگی و پیچیدگی سبب تحلیل و تفسیرهای متعدد و متفاوتی شده است، خوانش یاکوبسنی و بررسی عناصر شش‌گانهٔ زبانی در ده غزل نخست دیوان غزلیات حافظ می‌تواند بخشی از ابهامات و موانع مفهومی و زبانی و کلامی که در ارتباط مؤثر است را رفع نماید.

ابوالقاسمی (۱۳۹۷) در مقالهٔ «جغرافیای پراکندگی زبانی در ایران قرن هشتم با تکیه بر نزهت‌القلوب حمدالله مستوفی» به این موضوع پرداخته که تسلط اعراب، ترک‌ها و مغول‌ها هم بر زبان فارسی تأثیر گذاشت و هم باعث تغییر بافت زبانی بعضی از قسمت‌های سرزمین ایران گردید. و در نزهت‌القلوب مستوفی می‌توان شاهد تغیرات آرام آرام زبان بود که در این مقاله به برخی از این تغییرات اشاره شده است. رحمتی (۱۳۹۸) در مقالهٔ «اهمیت نزهت‌القلوب در تبیین جغرافیای تاریخی و تعیین جای‌نام‌های کردستان دورهٔ ایلخانی» تلاش داشته تا به شیوهٔ توصیفی- تحلیلی به تعیین مکانِ برخی از شهرهای کردستان آن دوران بپردازد. نگارنده با نام بردن از بخشی شهرها جنبهٔ مستندبودن کتاب را قوی داشته است. رحیمی (۱۳۹۱) در پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد خودبا عنوان «حمدالله مستوفی و شیوهٔ تاریخ‌نگاری وی» اشاراتی به نزهت‌القلوب داشته است. البته بخش اصلی کار نویسنده کتاب ظفرنامه بوده است. در پایان پژوهشگر چنین نتیجه گرفته در تاریخ‌نگاری مستوفی ارزش‌های سیاسی، اجتماعی و ادبی مورد توجه واقع شده و همچنین تأثیرات سیاسی و اجتماعی ایلخانان مغول بر قلم او تأثیر زیادی داشته است. در حوزهٔ مطالعات زبانی، بارانی (۱۳۸۲)

در مقالهٔ «کارکردهای ادبی زبان و گونه‌های آن» به کارکردهای مختلف زبان اشـــاره کرده و چهار نوع کارکرد را در مباحث نظری مقاله مورد توجه قرار داده و به شیوه‌هایی اشاره کرده که نویسنده با تکیه بر آن‌ها می‌تواند کارکرد ادبی زبان را ارتقا بخشد؛ شیوه‌هایی چون آشنازدایی، برجسته‌سازی، و قاعده‌افزایی.

۳. چارچوب نظری و روش پژوهش

۳. ۱. چارچوب نظری: نظریهٔ ارتباط کلامی یاکوبسن و نقش‌های زبان

نظریهٔ "ارتباط کلامی و نقش‌های زبان" رومن یاکوبسن (۱۹۶۰) بر پایهٔ ساختارگرایی بنا شده است. او با وام‌گیری از الگوی اندام‌وار کارل بولر[۲] و افزودن سه نقش شعری، همدلی، و فرازبانی شش عامل سازندهٔ هر کنش کلامی را شناسایی کرد: فرستنده، گیرنده، پیام، زمینه (موضوع)، رمز و مجرای تماس. هر یک از این عوامل به ترتیب نقش‌های عاطفی، ترغیبی، ادبی (شعری)، ارجاعی، فرازبانی و همدلی را برمی‌انگیزد. نکتهٔ بنیادین آن است که در هر پیام یکی از این نقش‌ها وجه غالب می‌یابد، هرچند هیچ پیامی صرفاً به یک نقش محدود نمی‌شود؛ یاکوبسن خود تصریح می‌کند که به‌ندرت می‌توان زبانی یافت که تنها یک نقش را برآورده سازد.

در چارچوب پژوهش حاضر، نقش ارجاعی (یا اندیشگانی / اطلاع‌رسانی) از بیشترین اهمیت برخوردار است. این نقش هنگامی تحقق می‌یابد که جهت‌گیری پیام به سوی زمینه یا موضوعِ بیرونی باشد و کارکرد اصلی آن انتقال اطلاعات و توصیف وضعیت‌ها، اشیا یا حالات ذهنی است . ویژگی متمایزکنندهٔ نقش ارجاعی امکان ارزیابی صدق و کذب گزاره‌هاست: برخلاف نقش عاطفی یا ترغیبی، جمله‌های حامل نقش ارجاعی را می‌توان از طریق مطابقت با جهان خارج مورد سنجش قرار داد. همین خصیصه نقش ارجاعی را به نقش مسلط در متون علمی و دانشنامه‌ای بدل می‌کند؛ زیرا هدف اصلی این متون انتقال معانی ارجاعی و اطلاعات عینی است. در متون

2. Karl Bühler (1897-1963)

دانشنامه‌ای مانند نزهت القلوب از دیدگاه زبان‌شناسانه می‌توان انتظار داشت که ساخت‌های خبری، تعریف‌های صریح، و ارجاعات بیرونی غلبهٔ چشمگیری داشته باشند و نشانگرهای عاطفی، ترغیبی و همدلی به حاشیه رانده شوند.

با این حال، تحلیل صرفِ غلبهٔ نقش ارجاعی، تصویری ناقص از کارکرد زبان در این متن دانشنامه‌ای ارائه می‌دهد. نقش فرازبانی، که جهت‌گیری پیام را به سوی رمز معطوف می‌کند، در این متن حضور مستمر دارد: هرگاه دانشنامه اصطلاحی را تعریف می‌کند، واژه‌ای را با معادلی توضیح می‌دهد، یا از زبانی برای صحبت دربارهٔ خود زبان بهره می‌گیرد نقش فرازبانی فعال شده است. این نقش در فرهنگ‌های توصیفی و مدخل‌های اصطلاح‌شناختی کارکردی ساختاری دارد. از سوی دیگر، نقش ادبی (شعری) که یاکوبسن آن را «جهت‌گیری پیام به سوی خود پیام» و برجسته‌سازی ملموس نشانه تعریف می‌کند، در متن دانشنامه‌ای معمولاً سرکوب می‌شود؛ زیرا شفافیت و بی‌نشانگیِ هرچه بیشترِ زبان شرط انتقال مؤثر اطلاعات ارجاعی است. هرگونه نشان‌داری معنایی یا ساختاری که توجه را از موضوع به سوی صورت بیان منحرف کند، با نقش غالب ارجاعی در تعارض قرار می‌گیرد. به همین ترتیب نقش‌های عاطفی، ترغیبی و همدلی که به ترتیب بر فرستنده، گیرنده و مجرای تماس متمرکزند، در متون دانشنامه‌ای به‌طور نظام‌مند به حاشیه رانده می‌شوند هرچند حذف کامل آن‌ها ناممکن است؛ حتی جمله‌ای خبری نیز ناگزیر نشانه‌هایی از موضع‌گیری یا فاصله‌گذاری گوینده با گزاره را حمل می‌کند. نکتهٔ نظری مهم آن است که یاکوبسن نقش‌ها را نه به‌عنوان مقوله‌های ازهم‌گسسته، بلکه به‌صورت سلسله‌مراتبی و متداخل می‌فهمد. در متن دانشنامه‌ای نقش ارجاعی به‌عنوان نقش غالب، سایر نقش‌ها را زیر سلطهٔ خود می‌گیرد و کارکرد آن‌ها را تغییر می‌دهد: نقش فرازبانی نه برای بحث آزاد دربارهٔ زبان، بلکه در خدمت دقت ارجاعی؛ و نقش ادبی نه به‌عنوان هدف زیباشناختی، بلکه در حدّ باقی‌مانده‌های سبکی و اصطلاحیِ گریزناپذیر.

ویرایش انگلیسی و صفحه‌آرایی شده

۳. ۲. روش پژوهش

نظریهٔ نقش‌های زبان رومن یاکوبسن (۱۹۶۰) یکی از چارچوب‌های بنیادین در تحلیل کارکردهای ارتباطی زبان است که بر پایهٔ الگوی شش‌جزئیِ کنش کلامی بنا شده است. یاکوبسن با وام‌گیری از الگوی اندام‌وار کارل بولر و افزودن سه نقش شعری، همدلی و فرازبانی شش عامل سازندهٔ هر کنش کلامی را شناسایی کرد: فرستنده، گیرنده، پیام، زمینه (موضوع)، رمز و مجرای تماس. هر یک از این عوامل به ترتیب نقش‌های عاطفی، ترغیبی، ادبی (شعری)، ارجاعی، فرازبانی و همدلی را برمی‌انگیزد. نکتهٔ بنیادین آن است که در هر پیام یکی از این نقش‌ها وجه غالب می‌یابد، هرچند هیچ پیامی صرفاً به یک نقش محدود نمی‌شود؛ یاکوبسن خود تصریح می‌کند که به‌ندرت می‌توان زبانی یافت که فقط یک نقش را برآورده سازد.

در چارچوب پژوهش حاضر نقش ارجاعی (یا اندیشگانی / اطلاع‌رسانی) بیشترین اهمیت را دارد. این نقش هنگامی تحقق می‌یابد که جهت‌گیری پیام به سوی "زمینه" یا موضوعِ بیرونی باشد و کارکرد اصلی آن انتقال اطلاعات و توصیف وضعیت‌ها، اشیا یا حالات ذهنی است . ویژگی متمایزکنندهٔ نقش ارجاعی امکان ارزیابی صدق‌وکذب گزاره‌هاست، برخلاف نقش عاطفی یا ترغیبی، جمله‌های حامل نقش ارجاعی را می‌توان از طریق مطابقت با جهان خارج موردسنجش قرار داد. همین خصیصه نقش ارجاعی را به نقش مسلط در متون علمی و دانشنامه‌ای بدل می‌کند؛ زیرا هدف اصلی این متون انتقال معانی ارجاعی و اطلاعات عینی است. در متون دانشنامه‌ای مانند نزهت‌القلوب، از دیدگاه زبان‌شناسانه می‌توان انتظار داشت که ساخت‌های خبری، تعریف‌های صریح، و ارجاعات بیرونی غلبهٔ چشمگیری داشته باشند و نشانگرهای عاطفی، ترغیبی و همدلی به حاشیه رانده شوند.

با این حال، تحلیل صرفِ غلبهٔ نقش ارجاعی تصویری ناقص از کارکرد زبان در این متن دانشنامه‌ای ارائه می‌دهد. نقش فرازبانی، که جهت‌گیری پیام را به سوی "رمز" معطوف می‌کند، در این متن حضور مستمر دارد: هرگاه دانشنامه اصطلاحی را تعریف می‌کند، واژه‌ای را با معادلی توضیح

ویرایش انگلیسی و صفحه‌آرایی نشده

می‌دهد یا از زبانی برای صحبت دربارهٔ خود زبان بهره می‌گیرد، نقش فرازبانی فعال شده است. این نقش در فرهنگ‌های توصیفی و مدخل‌های اصطلاح‌شناختی، کارکردی ساختاری دارد. از سوی دیگر، نقش ادبی (شعری) که یاکوبسن آن را «جهت‌گیری پیام به سوی خود پیام» و برجسته‌سازی ملموس نشانه تعریف می‌کند، در متن دانشنامه‌ای معمولاً سرکوب می‌شود؛ زیرا شفافیت و بی‌نشانگیِ هرچه بیشترِ زبان شرط انتقال مؤثر اطلاعات ارجاعی است. هرگونه نشان‌داری معنایی یا ساختاری که توجه را از موضوع به سوی صورت بیان منحرف کند، با نقش غالب ارجاعی در تعارض قرار می‌گیرد. بدین ترتیب نقش‌های عاطفی، ترغیبی و همدلی که به ترتیب بر فرستنده، گیرنده و مجرای تماس متمرکزند در متون دانشنامه‌ای به‌طور نظام‌مند به حاشیه رانده می‌شوند، هرچند حذف کامل آن‌ها ناممکن است، حتی جمله‌ای خبری نیز ناگزیر نشانه‌هایی از موضع‌گیری یا فاصله‌گذاری گوینده با گزاره را حمل می‌کند. نکتهٔ نظری مهم آن است که یاکوبسن نقش‌ها را نه به‌عنوان مقوله‌های ازهم‌گسسته، بلکه به‌صورت سلسله‌مراتبی و متداخل می‌فهمد. در متن دانشنامه‌ای نقش ارجاعی به‌عنوان نقش غالب سایر نقش‌ها را زیر سلطهٔ خود می‌گیرد و کارکرد آن‌ها را تغییر می‌دهد: نقش فرازبانی نه برای بحث آزاد دربارهٔ زبان، بلکه در خدمت دقت ارجاعی است؛ و نقش ادبی نه به‌عنوان هدف زیباشناختی، بلکه در حدّ باقی‌مانده‌های سبکی و اصطلاحیِ گریزناپذیر.

ویرایش انگلیسی و صفحه آرایی نشده

۴. یافته‌ها، تجزیه و تحلیل

۴. ۱. جغرافیانگاری در عهد مغولان و ایلخانان

به‌طور کلی دو مکتب اصلی در جغرافیانگاری وجود داشته‌اند که دانشمندان ایرانی در هر دو نقش داشتند: ۱) مکتب عراقی که مبتنی بر جغرافیا و نجوم یونانی با تأکید بر نقشه‌کشی و تعیین طول و عرض جغرافیایی است. ابوجعفر محمدبن موسی خوارزمی (قرن ۳ ق)، مؤلف صورة‌الارض که فهرست طول‌ها و عرض‌های جغرافیایی شهرهای بزرگ را شامل می‌شد، از نویسندگان این مکتب است. او نقشه‌های بطلمیوس را اصلاح کرد؛ ۲) مکتب بلخی (جغرافیای اقلیمی) که بر اساس مشاهدات میدانی و توصیف سرزمین‌ها با تأکید بر ترسیم اطلس‌های اقلیمی و دسته‌بندی جهان اسلام به مناطق (اقلیم‌ها).

در دورهٔ حکومت مغولان و ایلخانان بر ایران (قرون ۷ و ۸ ق) شاهد تغییر در جغرافیانگاری هستیم. رویکرد از جغرافیای توصیفی محض به جغرافیای تاریخی و آماری تغییر یافت. به دلیل تمرکز حکومت‌های ایلخانی بر مدیریت سرزمین و جمع‌آوری اطلاعات، جغرافیانگاری شکوفایی نسبی را تجربه کرد. در این دوران جغرافیانگاری سبکی انتقالی و ترکیبی داشت که عمدتاً بر محور جغرافیای تاریخی و آماری دیوانی می‌چرخید. این سبک، مکتب جغرافیای توصیفی (بلخی) را با نیازهای اداری و اقتصادی حکومت مغولان درآمیخت.

برخلاف بسیاری از آثار این دوره که صرفاً ترجمه یا تلخیص آثار قبلی بودند، نزهت‌القلوب بر پایهٔ مشاهدات شخصی، اطلاعات دیوانی دست اول، و جمع‌آوری منظم داده‌ها استوار است و از این نظر اصالت و نوآوری دارد. مستوفی برخلاف برخی نویسندگان هم‌عصر خود (مانند وصّاف‌الحضره) سبکی ساده‌تر و دور از تکلّف افراطی را برگزید که دسترسی به محتوای را ساده‌تر می‌کرد. نزهت‌القلوب نه‌تنها یک کتاب جغرافیایی، که یک گزارش رسمی و دقیق از وضعیت اقتصادی،

ویرایش انگلیسی و صفحه آرایی نشده

سیاسی و اجتماعی ایران در عصر ایلخانان است و در زمینهٔ جغرافیای آماری و دیوانی، اثری بی‌نظیر در میان متون فارسی محسوب می‌شود.

۴. ۱. ۱. ویژگی‌های سبکی جغرافیانگاری ایلخانی

سبک جغرافیانگاری این دوره را می‌توان با تمرکز بر سه ویژگی کلیدی توصیف کرد: رویکرد آماری و دیوانی، آمیختگی با تاریخ، و نگارش به زبان فارسی.

– رویکرد آماری و دیوانی (اقتصادی)

جغرافیانگاری از توصیف صرف راه‌ها و شهرها (روش مسالک و ممالک) به ثبت آمار دقیق اقتصادی و اداری تغییر یافت. جزئیات مربوط به میزان مالیات (خراج)، عواید حکومتی، و محصولات کشاورزی هر منطقه و هم‌چنین تقسیمات اداری و ولایتی ایلخانان برای مقاصد حکومتی به‌طور دقیق ثبت می‌شد.

– آمیختگی با تاریخ (جغرافیای تاریخی)

اطلاعات جغرافیایی اغلب بخش‌هایی از کتاب‌های بزرگ تاریخی بود، نه به صورت کتاب‌های جغرافیایی مستقل. این امر به دلیل نیاز به ثبت تغییرات عظیم ناشی از حملات مغول و تاریخ‌نگاری عمومی مغولان بود (مانند بخش‌هایی از جامع‌التواریخ). هم‌چنین اوضاع جغرافیایی پس از ویرانی با وضعیت پیشین (دورهٔ سلجوقی و خوارزمشاهی) برای درک عمق تغییرات مقایسه می‌شد.

– نگارش به زبان فارسی

با اینکه در قرن‌های ۳ تا ۶ ق بیشتر متون جغرافیایی به زبان عربی بودند (مکتب بلخی)، در این دوره کتاب‌های جامع جغرافیایی به زبان فارسی نگاشته شد که نزهت‌القلوب بهترین نمونهٔ آن است. به‌طورکلی، سبک جغرافیانگاری در دورهٔ ایلخانان از توصیف صرفِ مسیرها فاصله گرفت و به سمت تجزیه‌وتحلیل آماری و تاریخی قلمرو پیش رفت و سنت دیرینه را با نیازهای نوین حکومتی تطبیق داد.

ویرایش انگلیسی و صفحه‌آرایی نشده

۴. ۱. ۲. نگاهی اجمالی به ویژگی‌های محتوایی *نزهت‌القلوب*

نزهت‌القلوب نمایندهٔ اصلی سبک جغرافیانگاری ایلخانی است؛ دایرةالمعارفی شامل جغرافیای مناطق (ایران و مناطق همسایه)، مباحث کیهان‌شناسی، زمین‌شناسی و جانورشناسی. اگرچه مستوفی در عصر نثر مصنوع و متکلف می‌زیست؛ اما نثر او در نزهت‌القلوب نسبت به آثار دیوانی هم‌عصر (مانند تاریخ وصاف) شیواتر و کم‌تکلف‌تر بود و برای انتقال اطلاعات علمی و آماری مناسب‌تر. از دیگر ویژگی‌های آن ارائهٔ اطلاعات تازه‌ای است که در منابع دیگر وجود نداشت. ازاین‌رو آن را از جمله نخستین دانشنامه‌های فارسی به حساب آورده‌اند (بیات، ۱۳۷۰: ۹۶). مزیت ویژهٔ آن اطلاعات ذی‌قیمتی است که دربارهٔ هرج‌ومرج و حوادث قرن هشتم، خاصه پس از مرگ سلطان ابوسعید ارائه می‌دهد. مقایسه، بیان صریح و ارائهٔ تصویری روشن از اوضاع اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شهرها و روستاها قبل از هجوم مغول، با حوادث دوران تهاجم و اوضاع نابسامان بعد از آن؛ یعنی زمان حیات مستوفی از دیگر ویژگی‌های کتاب است. استفادهٔ مؤلف از اسناد و جراید مالی و دیوانی که در اختیار وی و خاندانش قرار داشت در توضیح عوارض دیوانی و اوضاع مالی، به آن ارزش ویژه‌ای داده است (رنجکش، ۱۳۸۶: ۱۱۰).

یکی از ویژگی‌های این اثر فراگیربودن مطالب و پرداختن به عجایب جغرافیایی و طبیعی است و در آن به موضوعاتی از قبیل ابداع افلاک نجوم، عناصر ربع مسکون، طول و عرض جغرافیایی، زمین‌شناسی، گیاه‌شناسی، علم ابدان و مکان‌یابی جغرافیایی پرداخته شده است (نک: مستوفی، ۱۳۹۸). نویسنده در توصیف مناظر طبیعی و شهرها تلاش داشته و مشکلات آن‌ها از قبیل کمبود آب و نحوهٔ آب‌رسانی را توصیف، و نظام شهری را با جزئیات بیان کرده است. حمدالله مستوفی در این کتاب شرایط طبیعی و وضعیت کشاورزی هر شهر و روستا را نیز به‌دقت توضیح داده، و علاوه بر آن به‌طور جداگانه به توصیف رودخانه‌ها، مجاری و نهرهای آبیاری، معادن، و راه‌های کاروان‌رو پرداخته است. این کتاب علاوه‌بر جغرافیا مشتمل بر هیئت، تاریخ طبیعی و فصلی در عجایب عالم نیز است.

ویرایش انگلیسی و صفحه‌آرایی نشده

کتاب به سه مقاله تقسیم می‌شود: مقالهٔ اول به کانی‌شناسی، گیاه‌شناسی و جانورشناسی اختصاص دارد. مقالهٔ دوم در خصوص تن و روان انسان است و مقالهٔ سوم به جغرافیا می‌پردازد. این بخش مفصل‌ترین بخش کتاب است که چند بار نیز به چاپ رسیده است.

۴. ۲. تجزیه‌وتحلیل یافته‌های پژوهش

یکی از مفاهیم کلیدی در چارچوب نظری این پژوهش، مفهوم "عنصر مسلّط" یاکوبسن است. طبق این مفهوم هیچ متنی تک‌کارکردی نیست؛ بلکه در هر پاره‌گفتار از نزهت‌القلوب چندین کارکرد حضور دارند؛ اما یکی از آن‌ها بر دیگران غلبه دارد. در پژوهش حاضر تلاش می‌شود سلسله‌مراتب این کارکردها در بخش‌های مختلف اثر ترسیم شود.

در هر پیام، یک نقش است که سلسله‌مراتب کارکردها را تعیین می‌کند و سایر نقش‌ها را در جهت خود مهار می‌سازد. در نزهت‌القلوب نقش غالب ارجاعی است و سایر نقش‌ها از جمله نقش ادبی هرچند حضور دارند، اما تابع آن هستند؛ به بیان دیگر، اگر دیباچهٔ نزهت‌القلوب را از بقیهٔ کتاب جدا کنیم، با قطعه‌ای نسبتاً مصنوع روبه‌رو می‌شویم که نقش ادبی در آن نیرومندتر است؛ اما همین دیباچه در چارچوب کل کتاب در خدمت معرفی و اعتباربخشی به محتوای ارجاعی قرار می‌گیرد.

۴. ۲. ۱. کارکرد انواع نقش‌های زبان در فرایندهای آوایی، صرفی و نحوی

جدول ۱. الگوی تحلیل کارکردهای زبانی (مبتنی بر مدلِ ارتباطی یاکوبسن)

کارکرد زبانی	عنصر محوری ارتباط	شاخص‌های شناسایی و تحلیل در متن	هدف تحلیلی در پژوهش
ارجاعی	بافت	گزاره‌های خبری، توصیفات عینی، داده‌های کمّی (مسافت، ابعاد)، حقایق تاریخی و جغرافیایی	سنجش میزان واقع‌گرایی و دقت علمی متن در انتقال اطلاعات
عاطفی	فرستنده	صفات ارزشی، جملات دعایی، اظهار شگفتی و سوگیری‌های اعتقادی	تحلیل حضور نویسنده و لایه‌های ایدئولوژیک یا احساسی در یک متن علمی

ویرایش انگلیسی و صفحه‌آرایی شده

کارکرد زبانی	عنصر محوری ارتباط	شاخص‌های شناسایی و تحلیل در متن	هدف تحلیلی در پژوهش
انگیزشی	گیرنده	افعال امری، جملات پرسشیِ خطابی، ساختارهای پندآموز و فراخوان خواننده به تأمل یا انجام عمل	بررسی رویکرد تعلیمیِ نویسنده نسبت به مخاطب
شعری / ادبی	پیام	آرایه‌های بدیعی (سجع، موازنه)، صورخیال (استعاره، تشبیه)، انتخاب واژگان مسجع و درج اشعار	تبیین جنبه‌های زیباشناختی زبان و عدول از زبان معیار
همدلی	تماس	عبارات و کلمات با هدف جلب توجه (بدان که، پوشیده نماند)، و الگوهای تداوم کلام	تحلیل چگونگی جریان ارتباط و حفظ اتصال ذهنی مخاطب با متن
فرازبانی	رمز	تعاریف واژگانی، تبیین اصطلاحات تخصصی، ریشه‌شناسی اسامی (وجه‌تسمیه) و ترجمهٔ عبارات	بررسی خودآگاهی زبانی نویسنده و تلاش برای ابهام‌زدایی از رمزگان متن

۴. ۲. ۱. ۱. نقش ارجاعی زبان؛ عنصر غالب و انتخابی آگاهانه برای بیان جایگاه نویسنده و کارکرد اثر در یک متن دانشنامه‌ای

نقش ارجاعی در نظام شش‌گانهٔ یاکوبسن، آن جهت‌گیری از پیام است که سوی موضوع یا بافت نشانه رفته است؛ جایی‌که وظیفهٔ اصلی زبان نه آفرینش زیبایی، نه بیان احساس، و نه هدایت مخاطب بلکه انتقال اطلاعات دربارهٔ جهان بیرون از متن است. یاکوبسن این نقش را بنیادی‌ترین کارکرد زبان می‌شمارد و معیار تشخیص آن را امکان سنجش صدق و کذب پیام می‌داند: جمله‌ای که بتوان آن را با ارجاع به واقعیت تأیید یا تکذیب کرد، در قلمرو نقش ارجاعی قرار دارد. در متون علمی و دانشنامه‌ای، این نقش نه یک حضور حاشیه‌ای، بلکه عنصر غالب و متن است؛ زیرا هدف اصلی چنین آثاری انتقال معانی ارجاعی به روشنی و بدون ابهام است.

نزهت‌القلوب حمدالله مستوفی نیز به رغم داشتن مقدمه‌ای مصنوع و لایه‌هایی از آرایش کلامی، در ساختار کلان خود دانشنامه‌ای جغرافیایی-تاریخی است و همین ویژگی نقش ارجاعی را به عنصر ساختاری و غالب آن بدل می‌کند. غلبهٔ نقش ارجاعی در نزهت‌القلوب را نباید صرفاً سادگی یا خالی‌بودن متن از صناعت دانست؛ بلکه باید آن را انتخاب ارتباطی آگاهانه‌ای دانست که با موقعیت نویسنده و کارکرد اثر پیوند دارد. حمدالله شغل مستوفی‌گری دارد و سروکارش با دفاتر دیوانی، ارقام مالیاتی، مساحت‌ها، فواصل و تقسیمات کشوری است . زبان او در مقالهٔ سوم (مفصل‌ترین بخش کتاب شامل جغرافیای امپراتوری ایلخانی) باید به‌گونه‌ای سازمان یابد که اطلاعات قابل‌استناد و مقایسه را بدون لغزش به مخاطب برساند. از همین روست که نثر این بخش برخلاف دیباچهٔ متکلف، ساده و روان است. این سادگی از ضعف ادبی نشئت نمی‌گیرد؛ بلکه تابعی است از نقش غالب؛ هرچه جهت‌گیری پیام به سوی موضوع بیشتر شود، زبان از چندمعنایی، استعاره و ابهام فاصله می‌گیرد و به سوی شفافیت و تک‌معنایی حرکت می‌کند. درواقع، سادگی نزهت‌القلوب را باید در نسبت با الزامات نقش ارجاعی فهمید، نه در خلأ سبک‌شناختی. نشانه‌های این غلبه را می‌توان در سطح ساختار نحوی و انتخاب واژگان نیز دنبال کرد. جملات خبری، فعل‌های اسنادی و توصیفی، ذکر اعداد و مسافت‌ها، نام‌های خاص جغرافیایی و اصطلاحات دیوانی، همه در خدمت آن هستند که پیام را به بافت ارجاع دهند. حتی وقتی مستوفی از عجایب و شگفی‌های سرزمین‌ها سخن می‌گوید، سخنش نه در مقام آفرینش ادبی، بلکه در مقام ثبت یک دادهٔ جغرافیایی-فرهنگی است که خواننده می‌تواند آن را بپذیرد یا رد کند. به تعبیر یاکوبسن در چنین متنی پیام وظیفهٔ اولیهٔ خود را انجام می‌دهد: انتقال اطلاعات دربارهٔ جهان؛ البته این به معنای آن نیست که سایر نقش‌ها در نزهت‌القلوب غایب‌اند؛ بلکه سلسله‌مراتب نقش‌ها به گونه‌ای است که نقش ارجاعی بر دیگران تفوق دارد و آن‌ها را در خدمت خود می‌گیرد. برای نمونه، نقش فرازبانی در توضیح اصطلاحات و نقش ادبی در استشهاد به اشعار هرچند حضور دارند، اما به جای آنکه متن را به سوی عناصر زیبایی‌شناختی بکشانند، آن را

در خدمت روشن‌تر کردن همان محتوای ارجاعی قرار می‌دهند. این همان نکته‌ای است که یاکوبسن بر آن تأکید می‌کند: در هر پیام، نقش غالب است که کارکردها را تعیین می‌کند، نه صرف حضور یا غیبت سایر نقش‌ها.

مستوفی در جایگاه یک دیوانیِ جغرافی‌نگار، مخاطبی را در نظر دارد که به اطلاعاتی قابل‌اعتماد، قابل‌مقایسه و قابل‌استناد نیاز دارد؛ و نقش ارجاعی دقیقاً همین نیاز را در ساختار زبان او بازتاب می‌دهد. از این منظر "علمی بودن" نزهت‌القلوب نه یک برچسب بیرونی، بلکه نتیجهٔ غلبهٔ جهت‌گیری ارجاعی بر سایر جهت‌گیری‌های ممکن است.

در سطح نحوی جملات خبری و اسنادی ستون فقرات متن را می‌سازند: «ولایتی است»، «حد آن ...»، «مسافت آن ...». این ساختارها پیام را به بافت ارجاع می‌دهند و خواننده را قادر می‌سازند اطلاعات را با جهان بیرون از متن بسنجد. در سطح واژگانی اصطلاحات دیوانی، نام‌های جغرافیایی، اعداد و مسافت‌ها حضوری چشمگیر دارند؛ واژگانی که بار معنایی‌شان در درجهٔ اول ارجاعی است، نه عاطفی یا زیبایی‌شناختی. حتی در بخش‌هایی که مستوفی از عجایب یا شگفت‌های سرزمین‌ها سخن می‌گوید، این سخن نه در مقام آفرینش ادبی، بلکه در مقام ثبت یک دادهٔ جغرافیایی-فرهنگی است که خواننده می‌تواند آن را بپذیرد یا رد کند. این همان معیاری است که یاکوبسن برای تشخیص نقش ارجاعی به دست می‌دهد: امکان صدق و کذب. نمونه‌هایی از کتاب:

- «دویم از راه جده تا ده میل که سه فرسنگ و میلی بود حرم است و میقاتش سعدیه و ازو تا مکه سی‌وسه فرسنگ است» (مستوفی، ۱۳۹۸: ۱۸).
- «او را ادریس پیغمبر عم بود زمین را به هفت بخش کرده است بر سبیل هفت دایره یکی در میان و شش در حوالی اول از طرف جنوب ...» (همان: ۱۸).
- «در آن مسجد عمارتی ساخت و ستون‌های سنگین از شام بدان‌جا نقل کرد و سقف مسجد از چوب ساج ساخت» (همان: ۷).

ویرایش انگلیسی و صفحه‌آرایی نشده

- «کوره شاپورخوره: این کوره به شاپوربن اردشیر بابگان مشهور است و در اول شهر بزرگش بشاور بوده است و اکنون کازرون است»؛ «و حکما گفته‌اند من محاسن الدنیا اربعة غوطة دمشق و سغد سمرقند و شعب بوان و مرج شیدان و از این چهار موضع دو موضع شعب بوان و مرج شیدان از حساب ملک فارس است» (همان: ۱۲۵، ۱۲۹).
- «و غلات مواضع که در حوالی آن است در هفت روز آب خورد و در آن ولایت چاهی بود که خاک آن مقدار دانه جاورس هرکه بخوردی در حال بمردی اما در این نزدیکی آن چاه را انباشته‌اند و هم در آن ولایت چاهی است که در زمستان آب بسیار در آن چاه می‌رود» (همان: ۱۴۵ و ۱۹۳).
- «خانهٔ کعبه در مسجد حرام است و آن مسجد در شهر مکه است و آن شهر در ولایت حجاز و از اقلیم دویم است» (همان، ۱۳۹۸: ۲).
- «حجّاج این طرف را به ضرورت گذر بر مدینه باشد تا همین قیاس کنیم و از مدینه تا مکه هشتادوهفت فرسنگ است» (همان: ۱۱).

۴. ۲. ۱. ۲. نقش عاطفی زبان و بازتاب نگرش نویسنده به جهان پیرامون

در نزهت‌القلوب نقش ارجاعی چارچوب اصلی متن را می‌سازد، اما نقش عاطفی در نقاط شکستِ روایت ارجاعی ظاهر می‌شود: جایی‌که مستوفی از توصیف صرف فاصله می‌گیرد و موضع خود را نسبت به آنچه توصیف می‌کند آشکار می‌سازد. این حضور هرچند در مقایسه با نقش ارجاعی کم‌رنگ است؛ اما از آنجاکه متن را از یک گزارش صرفاً بی‌طرف به یک روایت دارای جهت‌گیری بدل می‌کند، واجد اهمیت ساختاری است. نثر نزهت‌القلوب در بخش‌های اصلی ساده و روان است، اما مقدمهٔ آن مصنوع و متکلف است؛ همین تفاوت سبکی نشان می‌دهد که نقش عاطفی در متن توزیع یکسانی ندارد و در فضاهای خاصی تمرکز می‌یابد.

ویرایش انگلیسی و صفحه‌آرایی نشده

نخستین نشانه گزینش صفات ارزش‌گذارانه است. وقتی مستوفی شهری را "معتبر"، ولایتی را "بابرکت" یا بنایی را "عجیب" می‌خواند، این اوصاف پیش از آنکه داده‌ای ارجاعی باشند، بازتاب نگرش نویسنده‌اند. این ویژگی در بخش عجایب (بخش پایانی کتاب که به شرح شگفتی‌های جهان و ایران اختصاص دارد) پررنگ‌تر می‌شود. در این بخش مرز میان گزارش جغرافیایی و ادراک شگفت‌زدهٔ نویسنده مبهم می‌شود و زبان به سوی فرستنده می‌چرخد.

دومین نشانه ساخت‌های نحوی مبتنی بر تأکید و تشدید است. الگوهایی مانند «بدان که ...»، «چنان‌که ...» یا «و این عجیب‌تر آنکه ...» اگرچه در ظاهر آموزشی‌اند، اما در عمل درجهٔ اهمیت یک گزاره را از منظر نویسنده نشان می‌دهند. این ساخت‌ها خواننده را نه فقط به پذیرش اطلاعات؛ بلکه به هم‌سویی با موضع نویسنده فرامی‌خوانند. در متنی که نقش ترغیبیِ آشکار (امر و نهی مستقیم) در آن کمرنگ است، این‌گونه تأکیدها جایگزینی برای هدایت مخاطب از طریق ابراز موضع هستند.

سومین نشانه حضور "منِ" نویسنده در لابه‌لای توصیف است. هرجا مستوفی از مشاهدهٔ شخصی، شنیده‌ها یا تجربهٔ خود سخن می‌گوید، پیام از بافت بیرونی به سوی فرستنده منحرف می‌شود. این حضور حتی اگر به صورت کوتاه و غیرشخصی بیان شود، باز هم مرکز ثقل عاطفی متن را تشکیل می‌دهد. اینِنشان‌دهندهٔ آن است که جغرافیای نزهت‌القلوب صرفاً گردآوری داده از منابع پیشین نیست؛ بلکه از صافی ادراک نویسنده‌ای گذشته است که به آنچه ثبت می‌کند، اهمیت می‌دهد.

بنابراین، نقش عاطفی در نزهت‌القلوب را نباید با معیار شعر غنایی سنجید. در اینجا عاطفه در قالب ارزش‌گذاری خاموش، در تأکیدهای نحوی و در لحظه‌هایی از حضور نویسنده متجلی می‌شود. این نقش هرچند تحت سلطهٔ نقش ارجاعی قرار دارد؛ اما همان چیزی است که متن را از یک فهرست خشک جغرافیایی به روایتی قابل‌فهم و دارای جهت‌گیری بدل می‌کند. به بیان یاکوبسنی، نقش عاطفی در نزهت‌القلوب زیرصدای متن است: شنیده نمی‌شود، اما بدون آن لحن متن یک‌دست و بی‌روح می‌ماند:

ویراستاری ادبی و صفحه‌آرایی نشده

- «و مردم را معلول مفید اســـت و به تبرک به جای‌ها برند و گویند از برکت امامزاده اســـت» (همان: ۲۸۷).
- «نمرود تکذیب ابراهیم عم نمود و او را به آتش انداخت و پس از ملک خود براند. حق تعالی غیرت او را آن نعمت‌ها را ازو بازستد و او را به زخم پشه هلاک کرد تا عبرت جهانیان باشد» (همان: ۲۹۳).
- «و علما گفته‌اند که چون رومیان بیت‌المقدس را خراب کردند و از آنجا برده بودند حق تعالی بر ایشان خشم گرفت» (همان: ۹۴).
- «و در کتاب معراج آمده که رسول صلعم در شب اسری بدان شهر رسیده و آن قوم را دیده است و ایشان را به اسلام درآوردن است و ... اول پرسید خانه‌های شما را همه به یک بالا و یک رسم و شکل بی‌تکلف می‌بینم» (همان: ۱۷۶).

۴. ۲. ۱. ۳. نقش ترغیبی و فراخواندن مخاطب به ایجاد یک نظم ذهنی خاص

یاکوبسن بارزترین تجلی این نقش را در ساخت‌های امری و ندایی می‌داند؛ زیرا در این ساخت‌ها پیام مستقیماً مخاطب را نشانه می‌رود و او را به انجام یا ترک کاری فرا می‌خواند. با این تعریف، ورود به بحث نقش ترغیبی در نزهت‌القلوب حمدالله مستوفی در نگاه نخست ممکن است متناقض بنماید: کتابی که در ژانر جغرافیای تاریخی نوشته شده و نقش ارجاعی بر آن مسلّط است، چگونه می‌تواند در خود فضایی برای ترغیب مخاطب بگشاید؟ پاسخ این است که نقش ترغیبی در این اثر نه به‌صورت پرشمار و آشکار؛ بلکه به شکلی نهفته و ساختاری حضور دارد؛ حضوری که بیش از آنکه در افعال امری صریح متبلور شود، در سازماندهی خواننده به سوی پذیرش یک نظم شناختی قابل ردیابی است.

نخستین لایه‌ای که باید در آن به جست‌وجوی نقش ترغیبی پرداخت، سطح ساختار خطابی متن است. نزهت‌القلوب، به رغم عنوان جغرافیایی‌اش، خواننده را در بسیاری از نقاط با الگوهای زبانی‌ای

ویرایش انگلیسی و صفحه‌آرایی نشده

مواجه می‌کند که حامل بار خطاب‌اند: «بدان که ...»، «آگاه باش که ...»، «و باید دانست که ...». این ساخت‌ها اگرچه در نحو سنتی فارسی ذیل جملات خبری طبقه‌بندی می‌شوند، اما در عمل کارکردی ترغیبی-آموزشی دارند: مخاطب را به ایجاد یک وضعیت ذهنی خاص (دانستن، آگاه شدن، و توجه کردن) فرا می‌خوانند. یاکوبسن خود تأکید می‌کند که نقش ترغیبی لزوماً به امر و نهی مستقیم محدود نیست؛ هر پیامی که جهت‌گیری اصلی‌اش به سوی تأثیر بر مخاطب باشد، در قلمرو این نقش قرار می‌گیرد. از این منظر، ساخت‌های خطابی نزهت‌القلوب را باید نوعی ترغیب معرفتی دانست: مستوفی مخاطب را نه به عمل بیرونی، بلکه به پذیرش چارچوب شناختی خود فرامی‌خواند؛ چارچوبی که در آن دانستن مساحت ولایات، مسیرها و احوال شهرها، فضیلتی درخور است.

لایهٔ دوم، نقش ترغیبی غیرمستقیم از طریق ارزش‌گذاری است. در متنی که نقش ارجاعی غالب است، نویسنده نمی‌تواند آشکارا به مخاطب دستور دهد که «چنین بیندیش» یا «چنان کن»؛ اما می‌تواند از طریق گزینش صفات و ترتیب ارائهٔ اطلاعات، مخاطب را به سمت یک نگرش خاص سوق دهد. وقتی مستوفی شهری را "معتبر" می‌خواند، یا ولایتی را به سبب موقعیتش "مهم" می‌شمارد، این ارزش‌گذاری‌ها اگرچه در ظاهر بخشی از توصیف‌اند، اما در عمل جهت‌دهی ادراکی مخاطب را در دست می‌گیرند: خواننده ناخواسته می‌آموزد که کدام مکان‌ها را مهم‌تر بداند و کدام‌ها را در حاشیه.

لایهٔ سوم و شاید مهم‌ترین لایه پیوند نقش ترغیبی با کارکرد دیوانی و ایدئولوژیک متن است. نزهت‌القلوب، به‌ویژه در بخش جغرافیا، اطلاعاتی را فراهم می‌کند که برای ادارهٔ قلمرو ضروری‌اند: مساحت‌ها، فواصل، محصولات، مالیات‌ها؛ اما ارائهٔ این اطلاعات در قالب یک متن منسجم، خود نوعی ترغیب به نظم و انضباط شناختی است: مخاطبِ دیوانی می‌آموزد که قلمرو را نه به‌صورت مجموعه‌ای از داده‌های پراکنده؛ بلکه یک کل سازمان‌یافته ببیند که قابل شناخت، اندازه‌گیری و

ویرایش انگلیسی و صفحه‌آرایی نشده

اداره است. این وجه از نقش ترغیبی از سطح جمله فراتر می‌رود و به ساختار کلی اثر مربوط می‌شود: مستوفی با گردآوری و نظام‌مندکردن اطلاعات، مخاطب را به پذیرش این پیش‌فرض فرامی‌خواند که «جهانِ زیر فرمان ایلخانان جهانی است قابل نقشه‌برداری و شمارش». ترغیب در این سطح با معماری متن انجام می‌شود.

به‌طورکلی کارکرد نقش ترغیبی در نزهت‌القلوب را می‌توان در سه سطح مشاهده کرد: نخست) سطح خطاب معرفتی با ساخت‌هایی چون «بدان که» که مخاطب را به پذیرش چارچوب شناختی نویسنده فرامی‌خوانند؛ دوم) سطح ارزش‌گذاری غیرمستقیم که از طریق گزینش صفات و ترتیب اطلاعات، ادراک مخاطب را جهت می‌دهد؛ و سوم) سطح ساختاری که در آن سازمان‌دهی کلانِ اطلاعات جغرافیایی مخاطب را به پذیرش جهان به‌عنوان قلمرویی قابل شناخت و اداره فرا می‌خواند. این حضور هرچند در سایهٔ نقش ارجاعی قرار دارد، اما نشان می‌دهد که حتی یک متن دانشنامه‌ای نیز از جهت‌گیری به سوی مخاطب خالی نیست؛ فقط شکل این جهت‌گیری از امر و نهی آشکار به هدایت خاموش تغییر می‌کند:

- «خبر شهری وسط است بزرگ‌تر از کوار، هوای معتدل دارد و در آن حدود از آن بهتر هوا نیست و آبش گوارنده است و زمینش غله بوم و میوه‌های سردسیری و گرمسیری همه درو باشد و نیکو بود و قلعه محکم دارد» (همان: ۱۱۶).
- «و شهر بزرگ آن را ماقدونیه گویند خاصیت هوای آن را صفای ذهن و تیزی فهم و قوت حفظ و زیادی عقل و حکمت بوده است» (همان: ۲۷۸).
- «کُه الوند خوش بی با دماوند / ابی رامند کُه چون می‌نمایند، کوه رقیم در حدود عموریه روم است و ذکرش در قرآن آمده است غار قوم اصحاب کهف در آن کوه بود» (همان: ۱۹۵).

۴. ۲. ۱. ۴. نقش همدلی و همراهی مخاطب با متنی حجیم

ویرایش انگلیسی و صفحه آرایی شده

نخستین نکته‌ای که باید در تحلیل نقش همدلی مورد توجه قرار گیرد، ماهیت نوشتاری و یک‌طرفهٔ متن است. در ارتباط گفتاری، نقش همدلی در قالب عبارات کوتاه ظاهر می‌شود که فضای روانی لازم برای تداوم گفت‌وگو را فراهم می‌کنند. در متن مکتوب این امکان وجود ندارد؛ اما نویسنده می‌تواند از ساخت‌های خطابی برای جبران این خلأ بهره گیرد. تکرار عبارت «بدان که» در نزهت‌القلوب اگرچه درظاهر حامل بار آموزشی است، اما در لایه‌ای دیگر کارکردی همدلانه نیز دارد: خواننده را مخاطب قرار می‌دهد، حضور او را در متن به رسمیت می‌شناسد و کانال ارتباطی را (حتی در غیابِ پاسخ) باز نگه می‌دارد.

دومین لایهٔ سازمان‌دهی متن به گونه‌ای است که خواننده را در مسیر نگه دارد. نزهت‌القلوب اثری حجیم و چندبخشی است و خطر "رها کردن" متن توسط خواننده در میانهٔ راه، تهدیدی واقعی برای کارکرد ارتباطی آن است. مستوفی با استفاده از ارجاعات درون‌متنی نه‌تنها انسجام علمی متن را تأمین می‌کند؛ بلکه نوعی شبکهٔ تماس می‌سازد که خواننده را در متن نگه می‌دارد. این ارجاعات در تحلیل یاکوبسنی به جای آنکه صرفاً به "موضوع" ارجاع دهند، تداوم مجرای ارتباطی را نیز تضمین می‌کنند. به بیان دیگر، هر بار که متن به بخش دیگری از خود اشاره می‌کند، درواقع به خواننده یادآوری می‌کند که هم‌اکنون در حال خواندن است و این خواندن مسیری قابل پیگیری دارد.

سومین نکته نسبت این نقش با نقش غالب متن است. در نزهت‌القلوب نقش همدلی رقیب نقش ارجاعی نیست، بلکه در خدمت آن قرار دارد. اگر نقش ارجاعی می‌خواهد اطلاعاتی را منتقل کند، این انتقال تنها زمانی ممکن است که کانال ارتباطی باز و فعال باشد. بنابراین، ساخت‌های همدلانه (از خطاب‌های صریح تا ارجاعات درون‌متنی) زیرساخت ارتباطی‌ای را فراهم می‌کنند که محتوای ارجاعی قابل انتقالِ بر آن می‌شود. بنابراین، نقش همدلی در نزهت‌القلوب را نباید با معیار گفت‌وگوی رودررو سنجید. در این متن، همدلی در ساخت‌های خطابی، ارجاعات درون‌متنی و حضور مداومِ مخاطب در نحوِ جمله‌ها متجلی می‌شود.

ویرایش آزمایشی و صفحه‌آرایی نشده

- «اگر اهل آنجا کافر نشدندی، آن آب بر روی زمین بودی؛ اما به سبب کفرشان با نشیب رفت» (همان: ۳).
- «اگر آذر ماه و دی ماه که آخر خریف و اول شتاء بود، باران باشد یک من تخم کمابیش هزار ربع دهد و اگر این دو ماه بارندگی نبود، چندین ربع نتوان دهد؛ بلکه به زیان رود» (همان: ۱۱۹).
- «و باز از کثرت تمادی ایام و لیالی و افراط پیوسته در احجار خلل ریزیدن ظاهر می‌شود و حجر باز خاک می گردد و از وقوع زلازل کوه‌ها خرابی می‌یابد و از هبوب ریاح و رفتن آب‌ها خاک نرم از موضعی به موضع دیگر می‌رود» (همان: ۱۹۰).
- «و قتل‌عام که در آن زمان رفت اگر تا هزار سال دیگر هیچ حادثه واقع نشدی هنوز تدارک‌پذیر نبودی و جهان بدان حال اول نرفتی که پیش از آن واقعه بود، علی‌الخصوص در این زمانه از کثرت وقوع حدثان» (همان: ۲۸).

۴. ۲. ۱. ۵. نقش فرازبانی؛ ابزاری برای توضیح و توصیف در متن دانشنامه‌ای

در نزهت‌القلوب مباحثی چون کانی‌شناسی، گیاه‌شناسی، جانورشناسی، انسان‌شناسی و جغرافیا در کنار هم گرد آمده‌اند. چنین ساختاری به‌طور طبیعی نویسنده را با انبوهی از اصطلاحات تخصصی روبه‌رو می کند که برای مخاطب عام یا حتی خوانندهٔ آشنا با یک حوزه، اما ناآشنا با حوزه‌های دیگر مبهم‌اند. نقش فرازبانی دقیقاً همین کارکرد را انجام می‌دهد: هرکجا مستوفی اصطلاحی دیوانی یا جغرافیایی را توضیح می‌دهد، یا معنای واژه‌ای را روشن می‌سازد، پیام از موضوع به سوی رمز منحرف می‌شود و زبان به خدمت توضیح خود درمی‌آید.

نخستین نشانه حضور توضیحات اصطلاحی در لابه‌لای توصیفات جغرافیایی است. هرکجا مستوفی از یک اصطلاح دیوانی مانند "تومان" یا "ولایت" سخن می گوید و معنای آن را روشن می کند، نقش فرازبانی فعال شده است.

ویرایش انگلیسی و صفحه آرایی نشده

دومین نشانه ارجاع به زبان‌ها و گویش‌های مختلف است. نزهت‌القلوب فقط متنی جغرافیایی نیست، بلکه از منظر زبان‌شناسی تاریخی نیز واجد اهمیت است، زیرا مستوفی در آن نام جانوران و اصطلاحات را به فارسی، ترکی و مغولی نقل می‌کند و به زبان و لهجه‌های هر شهر و منطقه اشاره دارد . هر بار که مستوفی می‌نویسد «به ترکی چنین گویند» یا «در لهجهٔ آن ناحیه چنین است»، پیام به سوی رمزگان جهت می‌گیرد. این ارجاعات برای مخاطبی که با تنوع زبانی قلمرو ایلخانی آشنا نیست، حکم کلید رمزگشایی را دارد.

-«اهل شیراز درویش‌نهاد و پاک‌اعتقاد باشند و به کمتر کسی قانع، و درو بینوا بسیار باشد، اما از کدیه محترز باشند و البته به کسبی مشغول. و متمولان آنجا اکثر غریبند و شیرازی متمول به نادر افتد. و اکثر اهل آنجا در خیرات ساعی‌اند و در طاعت و عبادت حق تعالی درجهٔ عالی دارند و هرگز آن مقام از اولیا خالی نبوده است و بدین سبب او را برج اولیا گفته‌اند» (همان: ۱۱۵).

-«در حق او مقرر شد چون آینه باز جای نهاد آن خاصیت باطل شده بود، آن جماعت را طلب داشت گریخته بود دانست که مکر و کید کرده بودند و علمی چنان عظیم به شومی حرص و طمع ناچیز شد و راست گفته‌اند» (همان: ۲۴۸).

-«و او را بر فرقت بهشت تاسفی عظیم بود. حق سبحانه و تعالی خیمه از بهشت برو فرستاد. آن را به زمین کعبه فرود آوردند و آن خانه بود از یک پاره یاقوت با قنادیل زرین. و در دیگر کتب آمده که آن خانه بیت‌المعمور بود و آدم را عم به زیارت آن امر شد و آدم عم را بدان تسکین می‌بود...» (همان: ۱۳۴).

-«خرابی که در دولت مغول اتفاق افتاد و قتل عام که در آن زمان رفت، اگر تا هزار سال دیگر هیچ حادثه واقع نشدی، هنوز تدارک‌پذیر نبودی و جهان بدان حال اول نرفتی که پیش از آن واقعه بود» (همان: ۲۷).

۴. ۱. ۲. ۶. نقش ادبی و توزیع نامتقارن آن از حاشیه تا متن

نویسنده در دیباچه بیش از هر جای دیگری به آرایش کلام توجه نشان می‌دهد و از سجع، موازنه و سایر صنایع لفظی بهره می‌گیرد؛ حال آنکه در بدنهٔ جغرافیایی این آرایش‌ها به حداقل می‌رسند. به بیان دیگر در دیباچه جهت‌گیری پیام به سوی خود پیام افزایش می‌یابد، اما در مقالهٔ سوم این جهت‌گیری به سوی بافت بیرونی بازمی‌گردد. بدون حضور نقش ادبی، متن به مجموعه‌ای خشک از داده‌های جغرافیایی بدل می‌شد که نه خواندنی بود و نه واجد آن درجه از اعتبار که از یک اثر دانشنامه‌ای در سنت فارسی انتظار می‌رود. نقش ادبی در نزهت‌القلوب حاشیهٔ روشنِ متن است: در مرکز نمی‌درخشد؛ اما بدون آن مرکز نیز آن یک‌دستی و اقتدار لازم را نمی‌یافت.

نویسنده در سراسر نزهت‌القلوب فرایندهای آوایی گوناگونی چون ابدال، تخفیف و قلب را به کار برده است. هرچند این فرایندها در درجهٔ اول به آسان‌سازی تلفظ و گریز از سنگینی آوایی مربوط‌اند؛ اما هرگونه دست‌کاری آگاهانه در صورت آوایی واژه‌ها (حتی به انگیزهٔ سهولت) نوعی برجسته‌سازی صورت است که پیام را از شفافیت صرف ارجاعی دور می‌کند.

در بخش‌های آغازین و توصیفی مستوفی از "سجع" برای ایجاد کارکرد ادبی بهره می‌برد. توازن آوایی در پایان جملات، باعث می‌شود متن از حالت گزارش خشک جغرافیایی خارج شده و نوعی موسیقی درونی پیدا کند. این ویژگی تمرکز مخاطب را از "محتوا" به سمت "فرم پیام" جلب می‌کند. نویسنده با تمرکز بر تکرار برخی واج‌ها (صامت‌ها و مصوت‌ها) نوعی انسجام صوتی در متن ایجاد می‌کند که این هم‌حروفی‌ها در توصیف پدیده‌های شگفت‌انگیز نقش برجسته‌سازی را ایفا می‌کنند. از منظر زبان‌شناسی این آرایه‌های آوایی باعث می‌شوند که واژگان در ذهن مخاطب طنین‌انداز شده و تأثیر عاطفی پیام بر گیرنده افزایش یابد. ورود شعر به متن منثور، تضاد آوایی شدیدی ایجاد می‌کند. این تغییر از "نثر" به "نظم" باعث فعال‌شدن ناگهانی کارکرد ادبی در بالاترین سطح خود می‌شود. از

نظر یاکوبسن در این لحظات «محور انتخاب بر محور ترکیب» منطبق می‌شود، و ریتم و قافیه پیام را از قید زمان و مکانِ گزارشگری آزاد کرده و به آن جنبه‌ای عام و زیباشناختی می‌بخشد:

- «در شهر انطاکیه خانه‌ها ساخته‌اند و بر پشت آن خانه‌ها باغات کرده‌اند و درخت نارنج و ترنج و امثال آن نشانده‌اند و به عادت باغات را آب می‌دهند و در خانه‌ها دود می‌کنند» (همان: ۲۸۸).

- «نمرود تکذیب ابراهیم عم نمود و او را به آتش انداخت و پس از ملک خود براند. حق تعالی غیرت او را آن نعمت‌ها را ازو بازستد و او را به زخم پشه هلاک کرد تا عبرت جهانیان باشد» (همان: ۲۹۳).

- «و بر آن قلعه دره‌شکل زمینی عمیقی بود که آب باران در او رفتی و از یک طرفش به صحرا افتادی. عضدالدوله بر آن طرف بندی بست و آن زمین را به ساروج و سنگ و گچ حوضی ساخت» (همان: ۱۳۲).

- «و علو هشتاد گز طبقهٔ اول آن عمارت از سنگ تراشیده برآورده و طبقه دویم از آجر و گچ و طبقهٔ سیم به چوب مسقف گردانیده و بامش به قلعی اندوده» (همان: ۲۶۸).

هرگز نشود به‌طبع تبریزی دوست — مغزند همه جهان و تبریزی پوست
آن را که به دوستی نیابی صادق — گر نیز غریبست که تبریزی خوست
(همان: ۷۷)

اصفهان شهرکیست پرنعمت — جز جوانی در او نمی‌باید
همه چیزش نیکوست الا — اصفهانی درو نمی‌باید
(همان: ۴۹)

۵. نتیجه‌گیری

ویرایش انگلیسی و صفحه‌آرایی نشده

پژوهش حاضر نشان داد که نزهت‌القلوب حمدالله مستوفی فراتر از یک متنِ صِرفاً جغرافیایی، منظومه‌ای چندکارکردی از زبان است. بر اساس الگوی شش‌گانهٔ رومن یاکوبسن، نتایج زیر حاصل شد:

- سیطرهٔ کارکرد ارجاعی به‌مثابهٔ بنیان متن: مطابق با فرضیهٔ نخست کارکرد ارجاعی کارکرد مسلط در سراسر اثر است. مستوفی با بهره‌گیری از جملات خبری، اعداد، مختصات نجومی و اصطلاحات تخصصی، زبان را به شفاف‌ترین شکل ممکن برای بازنمایی واقعیت‌های بیرونی (بافت) به کار گرفته است. این امر نشان‌دهندهٔ تعهد نویسنده به "امانت‌داری علمی" در گزارشگری است.
- همزیستی کارکرد ادبی و ارجاعی در توصیف عجایب: یافته‌های پژوهش نشان داد که مستوفی هرگاه از توصیفِ "امر واقع" به سمت "امر شگفت" (عجایب‌المخلوقات) حرکت می‌کند آگاهانه از کارکرد ارجاعی کاسته و بر کارکرد ادبی می‌افزاید. در این بخش‌ها آرایه‌هایی چون اغراق، تشخیص و استشهاد به شعر، مانع از تک‌معنایی شدن متن شده و جنبهٔ زیباشناختی زبان را برجسته می‌کنند.
- کارکرد فرازبانی؛ ابزاری برای انسجام دانش: استفادهٔ مکرر مستوفی از کارکرد فرازبانی جهت تبیین واژگان مغولی، ترکی و محلی نشان‌دهندهٔ نقش این کتاب در جایگاه "واسطهٔ فرهنگی" در عصر ایلخانی است. او از زبان برای توضیحِ خودِ زبان (کد) استفاده می‌کند تا تفاهم میان نویسنده و مخاطبانِ متنوع آن روزگار را تضمین کند.
- تعامل کارکرد عاطفی و ترغیبی در لایه‌های پنهان: اگرچه متن علمی است، اما در مقدمه و مؤخره کارکرد عاطفی (بیان ارادت مذهبی و شخصی) و کارکرد ترغیبی (اندرز به خواننده) به‌وضوح دیده می‌شود. این امر نشان می‌دهد که مستوفی علاوه بر انتقال دانش جغرافیا به دنبال تأثیرگذاری بر نظام ارزشی مخاطب نیز بوده است. درنهایت، می‌توان گفت زبان در

ویرایش انگلیسی و صفحه‌آرایی نشده

نزهت‌القلوب زبانی پویا است که بسته به موضوع (از جغرافیا تا تاریخ و کلام) میان کارکردهای مختلف جابه‌جا می‌شود. مستوفی با مهارت توانسته است میان "دقت دانشنامه‌ای" (ارتباط با بافت) و "فصاحت ادیبانه" (ارتباط با پیام) توازن برقرار کند.

جدول ۲. کارکردهای زبانی در بخش‌های مختلف *نزهت‌القلوب*

بخش متن	شواهد زبانی	کارکردِ زبانی غالب	علت تغییر کارکرد
مقدمه کتاب	آرایه‌های سجع، جناس، تلمیح	ادبی / عاطفی	ابراز فضل و تقدس‌بخشی به اثر
ذکر مسافات و راه‌ها	اعداد، اسامی خاص، افعال خبری	ارجاعی (مطلق)	ضرورت دقت در انتقال داده
توصیف عجایب‌المخلوقات	آرایه‌های اغراق، تشخیص، صفت‌های بیانی	ادبی	برانگیختن شگفتی در مخاطب
ذکر پند و عبرت تاریخی	استعاره، کنایه، اشعار عربی و فارسی	ادبی / ترغیبی	تأثیرگذاری بر نهاد خواننده

جدول ۲ نشان‌دهندهٔ پویایی زبان مستوفی در مواجهه با موضوعات مختلف است. همان‌طورکه یافته‌ها نشان می‌دهند، متن نزهت‌القلوب متنی یکنواخت نیست؛ نویسنده با درک درست از "موقعیت کلام" نوع کارکرد زبانی را تغییر می‌دهد. در بخش‌های جغرافیایی زبان در خدمت واقعیت است (ارجاعی)؛ اما در بخش عجایب زبان به سوی خلاقیت و تصویرآفرینی (ادبی) میل می‌کند. این تغییر کارکردها نشان‌دهندهٔ تسلط مستوفی بر فنون نویسندگی و آگاهی او از نیازهای متفاوت مخاطب در بخش‌های مختلف کتاب است. در این جدول، سازوکار اجرایی نظریهٔ یاکوبسن در متن واکاوی شده است. تحلیل حاضر مشخص می‌کند که مستوفی چگونه از ابزارهای زبانی خاص برای فعال‌سازی هر کارکرد بهره جسته است. برای مثال غلبهٔ افعال اسنادی و اعداد در کارکرد ارجاعی متن را به سمت

ویرایش انگلیسی و صفحه‌آرایی نشده

عینیت سوق می‌دهد؛ درحالی‌که استفاده از سجع و استشهاد به شعر در کارکرد ادبی ذهنیت و عواطف مخاطب را هدف قرار می‌دهد. این تفکیک ابزاری نشان می‌دهد که سبک شخصی مستوفی ترکیبی از دقتِ یک دیوان‌سالار و فصاحتِ یک ادیب است.

تعارض منافع

تعارض منافعی وجود ندارد.

منابع و مآخذ

ابوالقاسمی، علی. (۱۳۹۷). «جغرافیای پراکندگی زبانی در ایران قرن هشتم با تکیه بر نزهت‌القلوب حمدالله مستوفی». تاریخنامهٔ خوارزمی، س ۶ ش ۲۴: ۱ - ۱۴.

بارانی، محمد. (۱۳۸۲). «کارکرد ادبی زبان و گونه‌های آن». فرهنگ، ش ۴۶ - ۴۷: ۵۵ - ۷۰.

جهانشاهی، فرح؛ فرهمند، محمد؛ دانش، ابراهیم و جلالت، فرامرز. (۱۴۰۱). «کاربست الگوی ارتباطی یاکوبسن در تحلیل نقش‌های زبانی "قصه شیخ صنعان" عطار نیشابوری». زبان و ادبیات فارسی، س ۱۳ ش۴ (پیاپی ۳۲): ۵۹ - ۷۶.

رحمتی، محسن. (۱۳۹۸). «اهمیت نزهةالقلوب در تبیین جغرافیای تاریخی و تعیین جای‌نام‌های کردستان دورهٔ ایلخانی». تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، س ۲۹ ش ۲۴: ۱۱۷ - ۱۳۹.

DOI: 10.22051/hph.2020.31506.1440

رحیمی، صلاح‌الدین. (۱۳۹۱). حمدالله مستوفی و شیوهٔ تاریخ‌نگاری وی. پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی.

رشیدی طرقی، فاطمه؛ ضیا خدادادیان، محبوبه و عباسی، فرزاد.«بررسی نقش‌های شش‌گانهٔ زبانی رومن یاکوبسن در ده غزل نخست حافظ شیرازی». مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران، س ۲ ش ۲ (پیاپی ۶): ۲۲۰ - ۲۳۸.

DOI: 10.61838/kman.jspsich.2.2.11

ویرایش انگلیسی و صفحه آرایی نشده

رضایی، رمضان. (۱۴۰۱). «سبک لایه نحوی آیات دعا». مطالعات سبک‌شناسی قرآن کریم، س۶ ش ۲ (پیاپی ۱۱) : ۳۵-۵۹. DOI: 1022034/sshq.2023.376451.1246

شمیسا، سیروس. (۱۳۸۸). کلیات سبک‌شناسی. تهران: میترا.

ـ صفوی، کوروش. (۱۳۸۳). از زبانشناسی به ادبیات. تهران: سوره مهر.

غیاثی، محمدتقی. (۱۳۶۸). درآمدی بر سبک‌شناسی ساختاری. تهران: شعلهٔ اندیشه.

فتوحی، محمود. (۱۳۹۰). سبک‌شناسی: نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها. تهران: سخن.

فرشیدورد، خسرو. (۱۳۸۳). دستور مفصل امروز. تهران: سخن.

قریب، عبدالعظیم و دیگران. (۱۳۷۳). دستور زبان فارسی پنج استاد. به اهتمام جهانگیر منصور. تهران: ناهید.

مستوفی، حمدالله. (۱۳۹۸). نزهت‌القلوب. تصحیح و حاشیهٔ گای لیسترانج. تهران: اساطیر.

ـــــــــــــ . (۱۳۷۸). نزهت‌القلوب: بخش سوم مقالهٔ نخست. به کوشش محمد دبیرسیاقی. قزوین: طه؛ حدیث امروز.

موسوی خرم، زهراسادات و اجاق علیزاده، شهین. (۱۴۰۲). «بررسی غزلیات حافظ بر اساس نظریهٔ کارکردهای ارتباطی یاکوبسن». پژوهش‌نامهٔ زبان ادبی، س۱ ش ۴: ۶۲ - ۹۲.

DOI: 10.22054/jrll.2024.76876.1059

مهدوی، محمدجواد و محمدی، محمد. (۱۳۸۵). تاریخچهٔ مختصر دستورنویسی در زبان فارسی. کنگره بین‌المللی زبان و ادبیات، شهر ری: دانشگاه فرهنگیان.

میرعمادی، سیدعلی. (۱۳۷۶). نحو زبان فارسی بر پایهٔ نظریهٔ حاکمیت و مرجع گزینی. تهران: سمت.

ناتل خانلری، پرویز. (۱۳۹۸). تاریخ زبان فارسی. تهران: فرهنگ نو.

نجفی، آزاده. (۱۳۸۸). جستارهایی در نقش گرایی (مجموعه مقالات زبان‌شناسی). مشهد: آهنگ قلم.

نجفی، ابوالحسن. (۱۳۷۴. مبانی زبان‌شناسی و کاربرد آن در زبان فارسی. تهران: نیلوفر.

وحیدیان کامیار، تقی و عمرانی، غلامرضا. (۱۳۹۷). دستور زبان فارسی. تهران: سمت.

یول، جورج. (۱۳۸۶). نگاهی به زبان؛ یک بررسی زبان‌شناختی. ترجمهٔ نسرین حیدری. تهران: سمت.

ویرایش انگلیسی و صفحه آرایی نشده

References

-Zol-Noor, Rahim (1994), *Persian Grammar: Morphology, Syntax, and Orthography*, 2nd ed., Tehran: Derakhshan Publications.

-Rezaei, Ramezan (2022), "The Syntactic Layer Style of Supplication Verses," *Studies in the Stylistics of the Holy Quran* (Bi-annual Journal), No. 11, pp. 35–59.

-Shamisa, Sirus (2009), *Fundamentals of Stylistics*, Tehran: Mitra.

-Ghiasi, Mohammad Taghi (1989), *An Introduction to Structural Stylistics*, Tehran: Sho'leh-ye Andisheh.

-Fotouhi, Mahmoud (2011), *Stylistics: Theories, Approaches, and Methods*, Tehran: Sokhan.

-Farshidvard, Amir Khosrow (2004), *Comprehensive Modern Grammar*, Tehran: Sokhan.

-Gharib, Abdolazim, et al. (1994), *Persian Grammar by the Five Masters*, edited by Jahangir Mansour, Tehran: Nahid.

-Mostowfi, Hamdallah (2019), *Nozhat al-Qulub* [The Delight of Hearts], edited and annotated by Guy Le Strange, Tehran: Asatir.

-Mahdavi, Mohammad Javad, and Mohammadi, Mohammad (2006), "A Brief History of Grammar Writing in the Persian Language," *International Congress on Language and Literature*, Shahr-e Rey: Farhangian University.

-Mir-Emadi, Seyyed Ali (1997), *Persian Syntax Based on Government and Binding Theory*, Tehran: SAMT.

-Natel Khanlari, Parviz (2019), *History of the Persian Language*, Tehran: Farhang-e No.

-Najafi, Azadeh (2009), *Essays on Functionalism (A Collection of Linguistic Articles)*, Mashhad: Ahang-e Ghalam. - Najafi, Abolhasan (1995), *Foundations of Linguistics and Its Application to the Persian Language*, Tehran: Niloufar.

-Vahidian Kamyar, Taghi, and Omrani, Gholamreza (2018), *Persian Grammar (1)*, Tehran: SAMT.

ویرایش انگلیسی و صفحه‌آرایی نشده

- Yule, George (2007), *A Look at Language: A Linguistic Survey*, translated by Nasrin Heidari, Tehran: SAMT.

ویرایش انگلیسی و صفحه آرایی نشده